

અનુવાદ પ્રક્રિયા : પ્રશ્નો અને પડકારો

Patel Sonalben Amrutlal

(Ph.D.Net/JRF fellow in department of gujarati v.n.s.g.uni.surat) Mo.no.9664814045 Email id:patelsonal02648@gmail.com

માનવીના વિકાસની સાથે સાથે ભાષાઓનો પણ વિકાસ થયો છે. ભાષા આપણા જીવનનું સૌથી મહત્વનું માધ્યમ છે. તેના દ્વારા આપણે પરસ્પર સંવાદ સાધી શકીએ છીએ. આપણે આપણા વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ અન્ય વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવા ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એક બીજા સાથે સંવાદ સાધવામાં ભાષા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભાષાના મૌખિક, શારીરિક અને સાંકેતિક જેવા રૂપો છે. આખા વિશ્વમાં હજારો ભાષાઓ બોલાય છે. સ્વાભાવિક છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે આ બધી જ ભાષા શીખવી અશક્ય છે. એટલા માટે અન્ય ભાષાના સાહિત્યને સમજવામાં અહીં અનુવાદની ભૂમિકા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર અનુવાદકને સંસ્કૃતિનો એલચી કહે છે, તે યોગ્ય જ છે.

અનુવાદ બે ભાષાને જોડતી કડી છે. તે બે ભાષા વચ્ચે સેતુની ગરજ સારે છે. અનુવાદની મદદથી અન્ય ભાષાના સાહિત્યને પોતાની ભાષામાં સરળતાથી મેળવી શકાય છે, સમજી શકાય છે. અનુવાદ કોઈ એક ભાષામાં લખાયેલ કે બોલાયેલ સાહિત્યને બીજી ભાષામાં બદલવાની પ્રક્રિયા છે. અનુવાદ માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મહત્વ ધરાવે છે. જેવા કે ભાષાવિજ્ઞાન, વેપાર, શિક્ષણ, ધર્મ, કાયદો, સાહિત્ય વગેરે. અનુવાદ દ્વારા ભિન્ન ભાષા બોલનાર વ્યક્તિ, સમાજ એકબીજાની નજીક આવે છે અને સાંસ્કૃતિક સમન્વય થાય છે. સાહિત્યિક અનુવાદ દ્વારા જ

વિશ્વસાહિત્યનો અભ્યાસ, તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ શક્ય બન્યો છે. માટે સાહિત્યિક અનુવાદ ઘણું ઉપયોગી છે.

અનુવાદ માટે 'ટ્રેન્સલેશન' શબ્દ પ્રયોજાય છે. આ શબ્દ પ્રાચીન ફ્રેંચ શબ્દ 'ટ્રેન્સલેટર'માંથી ઉદભવ્યો છે. તેનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ છે 'પરિવહન'— એક સ્થાનબિંદુથી બીજા સ્થાનબિંદુ પર લઈ જવું તે. તો ઓક્સફર્ડ અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં તેનો મુખ્ય અર્થ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે:

'Transate' - Express the sense of (word, sentence, book) in or into another language (as translated homer into (English from the Greek)).

ભારતીય ભાષાઓમાં 'અનુવાદ' માટે કેટલાક પર્યાય શબ્દો પ્રયોજાય છે. જેમકે હિંદી ભાષામાં 'અનુવાદ', 'ભાષાંતર', બંગાળી ભાષામાં 'તર્જમા', મલયાલમ ભાષામાં 'તર્જુમા'. 'અનુવાદ' સંસ્કૃત શબ્દ છે. આમાં 'અનુ' ઉપસર્ગ છે. 'વદ' એટલે કહેવું. 'વાદ' એટલે 'કથન' અને 'અનુ' એટલે 'પુન:'. આમ, અનુવાદનો અર્થ થાય છે 'પુન:કથન'. અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે એક ભાષામાં કહેલી વાત બીજી ભાષામાં ફરીથી કહેવી એ અનુવાદ છે.

અનુવાદ કરનાર અનુવાદક પાસે કેટલીક સજ્જતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. જેમકે, અનુવાદક જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો છે, તે બન્ને ભાષાનું જ્ઞાન તેને હોવું જરૂરી છે. બન્ને

ભાષાની રચના, તે ભાષાના શબ્દોના વ્યાકરણગત અર્થની માહિતી પણ હોવી જોઈએ. કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, વ્યંગ્યોક્તિ, કટાક્ષ કે વક્રોક્તિથી માહિતગાર હોવો જોઈએ. આ એક પાયાની શરત છે. પરંતુ માત્ર ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જ પુરતું નથી. અનુવાદક જે બે ભાષાઓનો ઉપયોગ કરી અનુવાદ કરે છે તે બન્ને ભાષાઓને બોલવાવાળા લોકોની સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ઇતિહાસ વગેરેનો પણ તેને પરિચય હોવો જોઈએ. જો અનુવાદક એ બન્ને ભાષાઓના કુશળ નહીં હોય તો પોતાના અનુવાદમાં તે સફળ થઈ શકશે નહીં. માટે તેની બન્ને ભાષા ઉપર પકડ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે, પ્રત્યેક ભાષાને પોતાની રચના હોય છે. અનુવાદકે આ રચનાને ધ્યાનમાં લઈ સરળ અને સચોટ અનુવાદ કરવાનો હોય છે.

અનુવાદકે એ વાતનું પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી બને છે કે, એક જ શબ્દ જ્યારે જુદા જુદા સંદર્ભો વપરાય ત્યારે એનો અર્થ પણ બદલાતો હોય છે. એટલે સંદર્ભને બરાબર સમજીને તે પ્રમાણે યોગ્ય અર્થપૂર્ણ શબ્દની પસંદગી કરવી જોઈએ. જો એમ ન થાય તો અર્થ નો અનર્થ થવાની સંભાવના રહે છે. અનુવાદ કરતી વખતે આ અનુવાદ કયા વર્ગ કે જૂથ માટે કરવામાં આવે છે, એનું પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી બને છે. તેના આધારે યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી કરવી જોઈએ. બાળકોને લગતા પુસ્તકનો અનુવાદ કરતી વખતે જે શૈલીનો ઉપયોગ થાય છે એના કરતા નવલકથા કે કવિતાનો અનુવાદની શૈલી જુદી જ હોવાની.

અનુવાદકે મૂળ કૃતિનો જે અર્થ અને ભાવ છે તે ચોકસાઈ પૂર્વક પોતાની ભાષામાં રજૂ કરવાનો છે. આ સાવ સામાન્ય જણાતું કાર્ય ખરેખર ઘણું કપરું છે. કારણ કે દરેક ભાષા

પોતાની રીતે ઘડાયેલી હોય છે. સાહિત્યનો સર્જક પોતાના સર્જનમાં ભાષાની બહુવિધ શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી પોતાનું વક્તવ્ય ચોટદાર બનાવે છે. એ માટે શબ્દના નાદ, કાકુ, ધ્વનિ, લય, સંલગ્ન અર્થ અને ભાવછટાઓ, વાક્યનો લય, આરોહ અવરોહ, શબ્દોની વિશિષ્ટ ગોઠવણી આ બધાના સહયોગથી એક પિંડ બંધાય છે. તેને એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં લઈ જવું ઘણું અઘરું છે. એટલે જ તો બળવંતરાય ઠાકોર અનુવાદ એ કોલસાની દલાલી છે એમ કહે છે.

દરેક સર્જક પોતાના સર્જનમાં પોતાની એક આગવી શૈલી વાપરતો હોય છે. અનુવાદકે કૃતિના મૂળ અર્થ સમજ્યા પછી એ અર્થની આસપાસના ભાવો, ગભિત સૂચનો અને ગૌણ અર્થોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપરાંત, જુદાજુદા સાહિત્ય સ્વરૂપ નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા, આત્મકથા, નિબંધ વગેરેની પોતાની આગવી શૈલી હોય છે. અનુવાદકે ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યસ્વરૂપની શૈલી અનુરૂપ અનુવાદ કરવો જોઈએ. સાહિત્યિક અનુવાદ કરતી વખતે ઘણીવાર શબ્દના એક ભાષામાં જે વિવિધ અર્થો થતા હોય તે બધા જ અર્થો ધરાવતો હોય એવો શબ્દ બીજી ભાષામાં ભાગ્યે જ મળે. એટલે એ શબ્દનો અભિપ્રેત અર્થ જુદાજુદા શબ્દો દ્વારા દર્શાવવું પડે ત્યારે અનુવાદકની કસોટી થાય છે. જેમકે, આપણે ત્યાં કાલિદાસ પોતાની કૃતિમાં 'ગજ' શબ્દ દ્વારા મસ્તી, મોતી, અને સુંદરીઓની ગતિ વગેરેના પ્રતીકરૂપે મૂકે છે. જ્યારે આના અંગ્રેજી અનુવાદમાં તેનો પર્યાયવાચી શબ્દ આવો કોઈ આશય ધરાવતો નથી. કારણ કે, પશ્ચિમમાં હાથી માટેની કલ્પના અને તેના અર્થ ભિન્ન છે. માટે અનુવાદક માટે આવી બાબતો પડકારરૂપ બને છે.

એવું કહેવાય છે કે પ્રત્યેક અનુવાદ ભાષાંતર હોય છે જ, પણ પ્રત્યેક ભાષાંતર અનુવાદ હશે જ એમ આપણે ન કહી શકીએ. અનુવાદકે વાર્તા કે નાટકના અનુવાદમાં વિશેષ કાળજી રાખવી પડે છે. કારણ કે, તેની ભાષા વધારે ધરગથ્થુ, સંક્ષિપ્ત, વેગવંતી અને ચોટદાર હોય છે. એને બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરતી વખતે વાક્યો અરૂઢ, અસંબંધ ન લાગે એનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. સંવાદમાં શબ્દોના ક્રમ, વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો વગેરેના સ્થાન ઉપર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ઘણી વાર સહેજ અમથા ફેરફારથી આખો અર્થ બદલાઈ જાય છે અથવા તો વાક્યમાં ચોટ રહેતી નથી. માટે કહી શકાય કે સાહિત્યિક અનુવાદનું કાર્ય ઘણું પડકાર ભર્યું છે.

સંદર્ભપુસ્તકો :

- અનુવાદ કલા : અનુ.નવનીત મદ્રાસી, જ્ઞાનમંદિર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૩
- તુલનાત્મક સાહિત્ય : સિદ્ધાંત અને વિનિયોગ : લે.પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૧૯૯૮
- સાહિત્ય સૃષ્ટિ : લે.પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૧૯૯૮